

Валерій НЕСТЕРЕНКО

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Подільського державного аграрно-технічного університету,
м. Кам'янець-Подільський*

СПРАВА КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ФІЛІЇ «УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ»

Історична проблема взаємовідносин влади та інтелігенції є однією з ключових в історії України першої третини ХХ ст. Саме в цей час активно формувалась українська етнічна нація. І в цьому процесі українські науковці, освітяни, працівники культури відігравали далеко не останню, а часом і головну роль. В цьому зв'язку викликає особливий інтерес дослідження історії взаємин української науково-освітньої інтелігенції із центральними і місцевими органами радянської влади в різних регіонах Радянської України.

У даній роботі ми ставимо собі за основне завдання – висвітлити кримінальну справу Кам'янець-Подільської філії «УВО» у 1933 р. Вибір такої, на перший погляд, дуже вузької теми пояснюється кількома причинами. По-перше, місто над Смотричем у міжвоєнний період розглядалось керівниками Радянської України як форпост соціалізму на кордоні СРСР із Польщею та Румунією і повинно було служити зразком для тих українців, які проживали за межами УСРР. Тому керівники Радянської України завжди пильно спостерігали за подіями, що відбувалися у цьому порівняно невеликому місті, у якому на початку 1930-х рр. проживало трохи більше 30 тис. мешканців. По-друге, після невдачі української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. багато її активних учасників залишилось у місті і в роки політики «українізації» плідно працювали у вищих навчальних закладах та науково-дослідних установах міста. Серед них особливо слід відзначити біолога Нестора Гаморака – військового прес-аташе президента ЗУНР Є. Петрушевича, колишнього Зборівського повітового комісара ЗУНР Олексу Мельника, колишнього секретаря Української

народної партії Миколу Баєра, активного провідника автокефального церковного руху професора Івана Любарського, визначного українського зоолога Василя Храневича, відомого географа та краєзнавця Володимира Гериновича та інших.

Загалом, питання про долю української інтелігенції у 1930-ті роки добре висвітлено у вітчизняній історіографії. Особливо слід відмітити роботи В. Даниленка [1], Г. Касьянова [2], В. Пристайка [3], Ю. Шаповала [4] та інших науковців. В цих та інших дослідженнях детально висвітлена репресивна політика тоталітарної влади щодо української інтелігенції. Проте, тема Кам'янець-Подільської філії «УВО» ще не знайшла свого належного відображення у вітчизняній історичній науці, хоча окремі її аспекти вже розглядались у наших попередніх роботах [5; 6; 7; 8].

Джерельною базою роботи є як праці вітчизняних істориків, так в роботи краєзнавців, але, передусім, маловідомі для широкого загалу дослідників документи архіву СБУ по Хмельницькій області, Державного архіву Хмельницької області.

У 1920-ті роки Кам'янець-Подільський мав значний науково-педагогічний потенціал. Він поряд із Києвом, Харковом, Одесою та Катеринославом входив до числа п'яти найбільших науково-освітніх центрів УСРР. У місті плідно працювали визначні науковці, про діяльність яких знали далеко за межами Поділля: Н. Гаморак, В. Геринович, О. Красівський, Ю. Сіцінський та інші. У 1920-ті роки ставлення місцевої влади до науково-освітньої інтелігенції міста було неоднозначним. З одного боку, її голос мав велику вагу в суспільно-політичному житті регіону. Викладачі вузів активно працювали на курсах українізації, у краєзнавчих товариствах. Їхня думка часто бралась до уваги при вирішенні місцевих господарських та економічних проблем. Вчені мали добрі можливості для проведення своїх науково-дослідницьких проектів. З іншого

боку, як колишні учасники українських національно-визвольних змагань, вони були під пильним наглядом місцевого ГПУ.

Перша хвиля репресій щодо науковців міста над Смотричем відбулась у другій половині 1929 р. – на початку 1930 р., коли у сфабрикованій справі «Спілки визволення України» були заарештовані один із засновників Кам'янець-Подільського історико-археологічного музею (а пізніше його багаторічний директор), один із найбільш визначних істориків Поділля Юхим Сіцінський, голова Кам'янець-Подільського наукового при ВУАН товариства Дмитро Богацький, секретар наукового товариства Юхим Філь, колишній голова Подільської «Просвіти» Євген Кондрацький, викладачі інститутів міста Микола Величківський, Олександр Кожухів, Антон Шумлянський [5, с. 10–12]. Вони отримали різні строки покарання. І хоч їх через кілька місяців звільнили, але до науково-дослідної роботи у місті вони вже не повернулись.

У 1930 р. в Кам'янці-Подільському відбулись численні реорганізації вищих навчальних закладів. В цей час внаслідок політичних репресій припинило своє існування Кам'янецьке наукове товариство при ВУАН, ліквідована науково-дослідна кафедра природи, сільського господарства та культури Поділля, що діяла при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті (СПІ), фактично перестала діяти мережа краєзнавчих організацій.

Друга хвиля репресій серед викладачів та науковців міста відбулась у 1930–1931 р. У сфабрикованій справі так званої української філії «Трудової селянської партії» були заарештовані кілька викладачів Кам'янець-Подільського інституту технічних культур. Серед них колишній викладач Кам'янець-Подільського державного українського університету, один із фундаторів сільськогосподарського факультету Іван Олійник. У 1920-ті він був автором праць про кооперативне будівництво в сільському господарстві. У вересні 1931 р. він був висланий до Казахстану, де захворів на тиф і згодом помер. По цій же справі проходили також колишній співробітник Білоруської

сільськогосподарської академії наук, а на початку 30-х професор Кам'янець-Подільського Інституту технічних культур Василь Живан, перший голова наукової ради сільськогосподарського інституту, хімік Олександр Полонський, перший керівник Робітничого факультету при СГІ Сергій Плюйко[6, с. 153–154]. Гучного процесу над ними місцеві каральні органи сфабрикувати не змогли і заарештованих через кілька тижнів відпустили. Дехто навіть повернувся до викладацької діяльності.

Проте, ситуація навколо академічного персоналу вищих навчальних закладів міста ставала все більш задушливою. Про зміну ставлення місцевої влади до української інтелігенції свідчать матеріали тогочасних періодичних видань Кам'яниччини. Якщо в попередні роки вони часто друкували науково-популярні статті викладачів міста (в першу чергу на сільськогосподарську тематику), то тепер вони вміщували матеріали про «антирадянські» політичні переконання вчених, критикували їх за різні «помилки і перекручення». Матеріали часописів свідчать про те, що далеко не всі науковці міста беззастережно підтримали насильницьку форсовану колективізацію та ліквідацію непу. Так, Володимир Геринович (колишній ректор ІНО) у своїх роботах про природні виробничі сили Кам'яниччини використав тези Миколи Бухаріна, Василь Живан у своїх дослідженнях нічого не писав позитивного про колективізацію, а викладач педології Інституту Соціального виховання (далі – ІСВ) Андрій Будко на лекціях відверто говорив, що «ми будуємо соціалізм, згораємо на роботі, а що маємо – тільки ідею». Окремі викладачі резонно вважали, що політика „військового комунізму” та політика «ліквідації куркульства як класу» ідентичні, підтримували лінію Миколи Бухаріна у селянському питанні. Можна стверджувати про те, що частина викладачів вищих та середніх навчальних закладів Кам'янця-Подільського (як і деяких інших міст УСРР) негативно ставилась до заходів радянської влади щодо проведення форсованої колективізації сільського господарства, проте їхня

опозиційність до партійної політики обмежувалась виключно розмовами і не переходила у практичну площину [7, с. 182–183].

Третя хвиля репресій розпочалась в грудні 1932 р. після прийняття сумнозвісної постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західних областях» від 14 грудня 1932 р. У цьому документі сталінське керівництво «запропонувало» українському керівництву «звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне її проведення, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи із партійних та радянських організацій..., забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за українізацією» [9, с. 293].

Після цього, у грудні 1932 р. розпочались арешти серед вчених та викладачів провідних наукових та навчальних закладів УСРР. Серед затриманих були й науковці, які свого часу проживали та займались дослідницькою діяльністю у Кам'янці-Подільському, але на початку 30-х працювали в центральних науково-дослідних закладах СРСР. Зокрема, один із найбільш активних провідників політики «українізації» на Поділлі Іван Любарський на момент арешту працював в науково-дослідному інституті мовознавства при ВУАН, колишній прес-аташе Президента ЗУНР Євгена Петрушевича, пізніше засновник Кам'янець-Подільського ботанічного саду Нестор Гаморак – в інституті ботаніки ВУАН, активний діяч західноукраїнської революції, пізніше ректор Кам'янець-Подільського ІНО, Володимир Геринович – у Московському геологорозвідувальному інституті) [5, с. 32–33]. Крім того, наприкінці 1932 р. у Кам'янці-Подільському були заарештовані колишній Зборівський комісар ЗУНР, пізніше професор сільськогосподарського інституту Олекса Мельник, аспіранти професора Нестора Гаморака, уродженці Галичини Антон Добуш та Антон Марценюк [5, с. 33].

Розпочалось слідство, яке супроводжувалось використанням жорстоких насильницьких прийомів щодо затриманих науковців. Вибиті «зізнання» вражають своєю фантастичністю, а інколи – безглуздям.

Так, Володимир Геринович 26 грудня 1932 р. «визнав», що був одним із керівників антиколгоспного збройного повстання, яке відбулось в Кам'янець-Подільському районі в квітні-травні 1931 р. Він відмітив, що цей виступ, який розпочався в с. Нестерівці та Тернава, мав на меті підняти велике повстання і охопити всі села до західного кордону СРСР. В. Геринович «свідчив», що це повстання виникло не стихійно, а було результатом довготривалої підготовчої роботи, яку координували з Харкова [10, арк. 11].

На допиті 16 січня 1933 р. В. Геринович говорив про те, що в Кам'янець-Подільському СГІ ще на початку 20-х років була створена спеціальна підпільна контрреволюційна група на чолі з тодішнім ректором інституту Миколою Баєром. До неї начебто входили викладачі інституту О. Мельник, І. Олійник, М. Геращенко, В. Бернадський, М. Полонський, В. Красників. Пізніше подібна організація була утворена при Кам'янець-Подільському науковому при ВУАН товаристві. Під тортурами В. Геринович заявив про те, що кам'янець-подільська організація встановила тісний зв'язок з членами вінницькою організації на чолі з Севастьяновим, які у свою чергу мали «контрреволюційні контакти» з Києвом [10, арк. 11].

В. Геринович був змушений також «визнати», що члени наукового товариства фактично займались контрреволюційною підпільною роботою аж до 1930 р., коли воно припинило свою діяльність. Крім того, розповів про те, що діяльність науково-дослідної кафедри у Кам'янці-Подільському також мала яскраво виражений «контрреволюційний характер» і полягала у залученні до наукової роботи «націоналістичної молоді» [10, арк. 11].

Іван Любарський на допитах говорив, що після повернення Михайла Грушевського в Україну Володимир Геринович (тодішній ректор ІНО) начебто

інформував його, а також тодішнього директора міського історико-археологічного музею Опанаса Неселовського, викладача ІНО Олексу Кожухова про те, що «на Україні сформувалась організація, яка ставить своєю метою повалення радянської влади і боротьбу за створення незалежної Соборної України» [10, 18–19]. На чолі цієї організації начебто були історики М. Грушевський, професори Ф. Савченко, М. Яворський. В центральні органи входить також група колишніх українських есерів, які знаходились у той час у Харкові [8, с. 228].

За словами Івана Любарського, В. Герінович доручив викладачу Вінницького педагогічного технікуму Хитькову провести фотографічні зйомки важливих воєнно-стратегічних пунктів під Проскуровим, під час яких він був заарештований, але згодом звільнений. Далі Іван Антонович говорив про те, що «організація не припинила своєї діяльності, нехважаючи га те, що після арештів 1931 р., члени організації вели себе дуже обережно» [10, 18–19]. До складу цієї організації за його словами, входили В. Герінович, Н. Гаморак, О. Мельник, викладачі Інституту соціального виховання, доценти Ільченко та Миронець.

На допиті 31 грудня 1932 р. І. Любарський зауважив, що сам припинив діяльність у контрреволюційній організації ще у 1930 р. після того як вступив до лав КП(б)У, ає приховав від партії цю інформацію [10, 20].

Справжньою знахідкою для «слідчих» стали покази Антона Марценюка від 3 лютого 1933 р. Не витримавши тортур, він дав інформацію, яка стала причиною для нових арештів. Зокрема, він зізнався, що в Інституті соціального виховання (ІСВ) «контрреволюційний осередок» очолили В. Герінович, І. Любарський, Н. Гаморак. До своєї групи вони залучили й інших викладачів інституту – Г. Бутка, М. Курневича, А. Розенкранца, Г. Коссака та інших. В інституті технічних культур керівником організації був асистент А. Добуш, який начебто залучив до «антирадянської діяльності» професора В. Живана, доцента М. Ретаніва, асистентів Д. Наливайка та Д. Панасюка [10, арк. 35].

Далі, Антон Марценюк «вказав», що в всеукраїнському науково-дослідному інституті птахівництва, який на початку 30-х рр. діяв у Кам'янці-Подільському, керівниками антирадянського осередку були професори Василь Храневич, Микола Геращенко (свого часу вони викладали у Кам'янець-Подільському державному українському університеті), викладачі Микола Величківський та Сергій Плюйко. Крім того, А. Марценюк під час слідства говорив про існування націоналістичних груп в силікатному інституті (керівник Іван Романкевич), міському музичному технікумі (Волощук), на Робітничому факультеті (О. Кільчевський, Чекурлій), на гідробіологічній станції (А. Марценюк) [10, арк. 35]. Координатором цієї антирадянської діяльності у Кам'янці-Подільському А. Марценюк назвав В. Гериновича та Н. Гаморака, а після їхнього виїзду за межі міста – Олексу Мельника.

На підставі цих показів у березні 1933 р. каральні органи провели у Кам'янці-Подільському нові арешти. Були заарештовані співробітники всеукраїнського науково-дослідного інституту птахівництва професори Василь Храневич, Микола Геращенко, Сергій Плюйко, викладачі філологічних та педагогічних дисциплін Інституту соціального виховання Михайло Курневич, Андрій Розенкранц, Григорій Бутко, Микола Якимів, директор міського ботанічного саду Федір Панасюк, його науковий співробітник Д.Наливайко, колишній голова Кам'янець-Подільського окружного краєзнавчого комітету М. Савченко та інші (всього 11 осіб) [5, с. 30].

Почалось слідство, яке тривало більше півроку. Про те, як воно здійснювалось, пізніше детально розповів С. Плюйко, якому, на щастя, вдалось пережити сталінський терор. Коли у часи «хрущовської відлиги» він порушив питання про свою реабілітацію, то детально описав ті методи і прийоми, які використовував керівник Кам'янець-Подільського ОГПУ Співак щодо підозрюваних. Отже Сергій Антонович писав: «Під час допитів він звинувачувального документі мені не надав, але постійно натякав, що мене

звинувачують в належності до націоналістичної організації. Я вимагав фактів. Співак фактів не надав, допитував мене тільки по ночам, кілька дію підряд, в період допитів мене позбавили їжі та сну, змушував стояти на одному місті по кілька годин...» [10, арк. 286]. Врешті-решт, зламаний науковець змушений був підписати «зізнання», які перед цим Співак підготував.

Подібним чином допитували й інших підозрюваних. Михайло Курневич «визнав», що свого часу був одним із активних діячів УАПЦ на Поділлі, будучи керівником педагогічної секції наукового товариства, начебто займався націоналістичною діяльністю. М. Савченко, який на момент арешту був доцентом Артемівського Інституту соціального виховання, «визнався», що у 1926–1928 рр., працюючи секретарем Кам'янецького окружного краєзнавчого товариства, був членом «контрреволюційної ворожої організації», до якої його начебто залучив В. Геринович [10, арк. 191]. Аналогічні «зізнання» вдалось «вибити» і з інших звинувачених.

Спочатку членів цієї «міфічної організації» судили індивідуально. Так, Олексю Мельника судила Трійка ГПУ 23 вересня 1933 р. в Харкові. Його звинуватили у злочині, передбаченому ст. 54–11 Кримінального кодексу УСРР. У звинувачувальному вироку читаємо: «ГПУ розкрило діяльність УВО, яке проводило роботу в напрямку підготовки збройного повстання з метою повалення радянської влади і відновлення буржуазної «Соборної України»...

Одним із членів цієї організації був колишній повітовий комісар при уряді ЗУНР Мельник О.С. Згідно показів Гериновича, Добуша, Марценюка, – він в СГ очолював осередок контрреволюційної організації... З 1924 р. він в НДК разом з Гериновичем, Любарським, Гамораком проводив контрреволюційну роботу серед націоналістичної молоді та учительства. На засіданнях кафедри члени організації обговорювали політичний курс партії і радянської влади, визначали свою лінію... Винним себе визнав» [11, арк. 82]. Прокурор вимагав для

О. Мельника розстрілу, але його засудили до 5 років концтаборів. Помер 5 квітня 1935 р. в Карлазі [11, арк. 94].

Великі строки покарання отримали Н. Гаморак, І. Любарський, А. Марценюк, А. Добуш, які загинули під час великого терору 1937–1938 рр. В. Геринович з кінця грудня 1933 р. до 1946 р. знаходився в сталінських таборах, а з 1946 р. у Львові, де працював у Львівському торгово-економічному інституті. Помер у 1949 р. [5, с. 33].

Над іншими заарештованими науковцями, освітянами, діячами культури Кам'янця-Подільського влада вирішила провести гучний показовий процес. 4 листопада 1933 р. уповноважений СПО Кам'янець-Подільського прикордонного загону ГПУ Співак вирішив приєднати слідчі матеріали, які були вибиті під час допитів у В. Гериновича, І. Любарського, А. Марценюка до слідчої справи №1299, по якій проходили учасники так званої Кам'янець-Подільської організації «УВО».

19 листопада 1933 р. прокурор Кам'янець-Подільського прикордонного загону ГПУ Ланчуковський розглянув спеціальну справу №1299 і звинувачувальний висновок прикордонного загону ГПУ по звинуваченню А. Розенкранца, В. Храневича, Ф. Панасюка, Ф. Наливайка, С. Плюйка, Г. Бутка, М. Геращенка, М. Курневича, С. Громика, М. Савченка, М. Якиміва по статті 54-11 Кримінального кодексу УСРР та зробив таке заключення: «Розкрита та ліквідована повстанська, шпигунська УВО, яка ставила перед собою завдання контрреволюційного повалення радвлади, відновлення «Великої буржуазної України»... Її діяльність на Кам'яничині виражалась в збереженні та консолідації української націоналістичної інтелігенції, концентрації шовіністичних, соціально чужих Радвладі кадрів студентства в інститутах і виховання їх в дусі підготовки до збройного повалення радянської влади, шкідництві по лінії сільського господарства, створенні нових осередків на

периферії через наукові експедиції, організації збройного повстання у 1931 р. тощо [10, арк. 191].

У звинувачувальному вирокі також вказувалось, що «кам'янець-подільська група УВО була однією із найбільш сильних на території УСРР, мала зв'язок із за кордоном, звідки отримувала зброю. Основною її базою, як вказувалось у вирокі, були колишні вояки УНР, УГА, члени політичних партій. На чолі організації начебто були діячі періоду УНР: Геринович, його соратники галичани Гаморак, Мельник, Добуш, керівники УАПЦ на Кам'яничині Любарський та Марценюк [10, арк. 191]. Всі вони була заарештовані ще наприкінці 1932 р. і до листопада 1933 р. вже були засуджені трійками при колегії ГПУ.

Ланчуковський затвердив висновок кам'янець-подільського прикордонного загону ГПУ по справі №1299 та призначив підсудним наступні терміни покарання: А. Розенкранца, В. Храневича, Ф. Панасюка, Ф. Наливайка, С. Плюйка, М. Курневича, М. Геращенко було засуджено до п'яти років концтаборів, Г. Бутка, С. Громика – до трьох років концтаборів. М. Савченка, М. Якиміва було заслано до Західного Сибіру на три роки [10, арк. 191].

Доля репресованих по справі №1299 склалась по-різному. М. Курневич, В.Храневич загинули під час масових репресій 1937–1938 рр. М. Геращенко, С. Плюйко зуміли пережити сталінські репресії. Доля інших залишається невідомою. Це є тема для наступних досліджень.

Отже, сфабрикована каральними органами справа Кам'янецької філії «УВО» призвела до повного знищення наукового потенціалу Кам'янця-Подільського. Серед жертв тоталітарного режиму були не лише колишні викладачі Кам'янець-Подільського державного українського університету, а й цілком «радянські» науковці, які були підготовлені уже в період політики «українізації». Наслідком цього процесу стало те, що упродовж 1933–1935 рр.

усі вищі навчальні заклади та науково-дослідні установи через відсутність фахівців були переведені до інших міст УСРР.

Список використаних джерел та літератури:

1. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). – К., 1991. – 96 с.
2. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992. – 176 с.
3. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К, 1996. – 335 с.
4. Шаповал Ю.І. Україна 20–50-х років. Сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 352 с.
5. Нестеренко В.А. Злочин проти розуму і совісті: репресії сталінізму проти української інтелігенції та Церкви на Поділлі (нариси) / В.А Нестеренко. Центр дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський: Медобори: 2006, 2013. – 103 с
6. Нестеренко В.А. Викладачі Кам'янець-Подільського сільськогосподарського інституту – жертви політичних репресій у 1930-ті роки / В.А. Нестеренко. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Великий терор на Поділлі (до 80-річчя Великого терору 1937–1938 рр. 11–12 травня 2018 р. – Хмельницький-Меджибіж, 2018 – С. 152–157.
7. Нестеренко В.А. Українська науково-освітня інтелігенція Кам'янця-Подільського у 1930-ті роки / В.А. Нестеренко. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія «Історія». – Випуск 8. За матеріалами Всеукраїнської наукової конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України в 20–21 століттях». 28-29 жовтня, 2004. – С. 180–185.
8. Нестеренко В.А. І.А. Любарський – визначний провідник політики «українізації» на Поділлі / Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Том 17. Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. – С. 218–230.
9. Постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у західних областях 14 грудня 1932 / Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.: Видавництво політичної літератури України, 1990. – С. 291–294.
10. Державний архів Хмельницької області (далі ДАХМО). – Ф. 6193. – Оп. 12 – Спр. 5966.

10. ДАХМО. – Ф.р. 6193. – Оп. 12. – Спр. 19057.

Резюме. У статті розглядається і аналізується процес фабрикації каральними органами справи Кам'янецької філії «Української військової організації», розповідається про долі заарештованих науковців.

Ключові слова: освіта, репресії, сільськогосподарський інститут, інститут народної освіти, ГПУ, Українська військова організація, Поділля.